

Ўрта асрларда яшаган Марказий осийлик олимлар орасида буюк астроном, математик ва географ ал-Фаргоний салмокли ўрин эгаллайди.

Олимнинг тўлиқ исми Абул Аббос Ахмад ибн Муҳаммад ибн Касир ал-Фаргонийдир. Манбаларда унинг фаргоналик эканлигидан ташқари деярли бошқа маълумотлар сақланмаган. Лекин шуни ҳам эътиборга олиш керакки, ўрта асрларда мусулмон ўлкаларида бўлган анъанага биноан, мамлакат пойтахти ёки марказини ҳам мамлакат номи билан аташган. Масалан, 995 йилгача Хоразмнинг пойтахти бўлган Котни, кейинги пойтахти Гурганжни ҳам Хоразм дейишган. Баъзи араб мамлакатларида бу одат ҳозир ҳам сақланиб қолган. Мисрнинг пойтахти қохирани — Миср, Шом (Сурия)нинг пойтахти Дамашқни — Шом дейилиши шундан. Ана шу одатга кўра, ўрта асрлардаги Фаргона водийсининг марказий шаҳри Ахсикатни ҳам Фаргона дейишган. Ал-Фаргоний Фаргона водийсининг Кубо (кува) қишлоғида туғилган. Шуниси маълумки, ал-Фаргоний халифа Хорун ар-Рашиднинг шарқий ерларидаги муовини, ўғли Абдуллохнинг (бўлажак халифа ал-Маъмуннинг) Марвдаги олимлари доирасига кирган. Эҳтимол, Абдуллох ёшлигидан билимга чанқок бўлгани учундир, 806 йили Марвга нойиб бўлиб тайинланганида, Мовароуннахр, Хуросон, Хоразмдан олимларни ва истеъдодли ёшларни тўплай бошлаган. Бу олимларнинг асосий қисми Абдуллох у ерга келганидан аввалроқ тўпланган бўлиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас, чунки Марв аввалдан, Сосонийлар давриданоқ йирик илмий марказ ҳисобланган. 615 йили энг сўнгги Сосоний шаҳаншоҳ Яздигард ибн Шаҳриёр араблар таъқибидан қочиб бу ерга келганида пойтахтдаги қутубхона қитобларини ҳам олиб келганлиги маълум. Марв араблар қўл остида ҳам ўз мавқеини йўқотмади, аксинча, то мўғул истилосигача ўсаборди. Шунга кўра, унинг IX аср бошида халифаликнинг йирик илмий ва маданий маркази бўлганлиги табиийдир.

Халифа Хорун ар-Рашид 809 йили Тусда тўсатдан вафот этади ва унинг васиятига кўра, Бағдодда тахтга катта ўғли — Муҳаммад ая-Амин номи билан ўтиради. Саройдаги хуросонлик аъёнлар эса Абдуллохни тахтни қўлга олишга даъват этадилар. 811 йилдан 813 йилгача ака-ука Муҳаммад ва Абдуллох ўртасида тахт учун олиб борилган кураш Абдуллохнинг галабаси билан тугайди ва Муҳаммад қатл қилинади. Ўша йили Абдуллох тахтга ал-Маъмун номи билан ўтиради. Лекин у Бағдодга бормай 819 йилга қадар Марвда яшайди. Натижада, Марв 813 йилдан то 819 йилгача халифаликнинг вақтинча пойтахти бўлиб туради. 819 йили ал-Маъмун бутун сарой аъёнлари ва уламолари билан бирга Бағдодга қўчади. Улар орасида ал-Фаргоний ҳам бор эди. Шундай бўлса ҳам

ал-Маъмун кўл остида у тузган илмий марказ «Байт ул-хикма»да ишлаган олимлар орасида ал-Фаргонийнинг номи эслатилмайди. Бунинг сабаби, бизнингча, шундай бўлиши мумкин: у даврда халифаликда иккита расадхона фаолият олиб борарди, бири Багдоднинг аш-Шаммосия маҳалласида ва иккинчиси Дамашк яқинидаги Касиюн тепалигида эди. Бу расадхоналарнинг ҳар бирида «Байт ул-хикма» олимларининг иккита доимий гуруҳлари ишлар эди. Ана шу олимларнинг ўзи расадхоналари хожатидан келиб чиқиб, илмий экспедициялар уюштирардилар ва умумий раҳбарлик Багдоддан туриб бошқариларди. Балки ал-Фаргоний Дамашкдаги олимлар гуруҳида бўлиши, ал-Маъмун уни Багдодга келиши биланок у ерга юборган бўлиши мумкин. Абу Райхон Берунийнинг бир хабари шундай тахминга асос бўлади. Унинг айтишига кўра, Багдод расадхонасининг ишида Яхё ибн Абу Мансур, ал-Хоразмий ва бошқа олимлар, Дамашк расадхонасида эса Холид ибн Абдумалик ва ал-Фаргоний билан бирга иккинчи гуруҳ олимлар ишлаганлар. У шунингдек, ал-Фаргонийнинг Сурия шимолида, Синжор саҳросида 832—833 йиллар Тадмур ва ар-Ракка оралигида ер меридиани бир даражасининг узунлигини ўлчашда иштирок этганини ҳам айтган.

Нихоят, ал-Фаргонийнинг ҳаёти ҳақидаги энг сўнгги ва энг аниқ хабар 861 билан боғланади. Мавжуд маълумотларга кўра, у шу йили коҳира яқинидаги Равзо оролида нилометрни, яъни Нил дарёси суви сатҳини белгиловчи усқунани ясаган ёки таъмирлаган. Бирок ал-Фаргоний қандай қилиб ва қандай шароитда Мисрга бориб қолгани ҳақида ҳам аниқ маълумот йўқ.

Маълумки, ал-Маъмун Марвдан Багдодга нафакат олимларни, балки гуломлари бўлмиш турк аскарларини ҳам олиб келган эди. Багдодга келиши билан у маълум маънода лашкарни турклаштирди: ана шу турк аскарларидан лашкарбошилар тайинлади. Турк гуломларидан бири бухоролик Тўлунни халифа Сурия, Фаластин ва Миср-даги лашкарларнинг амири этиб тайинлади. Унинг ўгли Ахмад эса Сурия ва Мисрни мустақил деб эълон қилиб, Тўлунийлар сулоласига асос содди. Ал-Хоразмий халифа ал-Маъмуннинг яқин одами ва маслаҳатчиси бўлгани каби ал-Фаргонийнинг Мисрда пайдо бўлганидан ажабланмаса ҳам бўлади.

Ал-Фаргоний ҳаётининг муддати ҳақида ҳам қиёслар қилиш мумкин. Агар унинг ҳаётини ал-Хоразмийнинг ҳаёти билан қиёс қилсак, қуйидаги ҳулосага келамиз. Маълумки, ал-Хоразмийнинг номи ёзма манбаларда охириги марта 847 йили халифа ал-Восикнинг ўлими муносабати билан эслатилади ва шундан сўнг учрамайди. Шунга кўра, унинг ўлган йили деб 850 йил қабул қилинган. Ал-Фаргонийнинг номи охириги марта 861 йили Нилнинг сатҳини ўлчагич усқунасини таъмирлаш муносабати билан эслатилади. Яна бир маълумотга кўра, ал-Фаргоний Мисрда насронийлар орасида яшаб, уларнинг динига ўтганлиги ва шунинг учун у қатл қилинганлиги қайд этилади. Лекин қатл қилинган йили эслатилмайди. Лекин бу «ал-Фаргоний» ўша машҳур астроном ал-Фаргонийми ё бошқасими — бу но-маълум. Ҳар ҳолда ал-Фаргоний 861 йилдан кейин қўп яшамаган ва унинг ўлган (ёки қатл қилинган) йили деб 865 йилни қабул қилиш мумкин. Агар у ал-Маъмун билан 819 йили Марвдан Багдодга кетаётганда 20—25 ёшлар чамасида бўлган десак, у ҳолда унинг тугилган йили деб 797 ёки 798 йилни қабул қилиш мумкин. У ҳолда унинг ҳаёт муддати 67—68 ёшни ташкил қилади. Демак, 1998 йили унинг тугил-анига 1200 йил тўлди.

Ал-Фаргонийнинг ҳаёти ҳақидаги маълумотлар жуда кам бўлганлигига қарамай, ўрта

асрларда Шаркда унинг номи машхур бўлган. Ибн ан-Надим (X аср), Ибн ал-Кифтий (XII—XIII асрлар), Абул Фараж Бар Эбрей (XIII аср), Шожо Халифа (XVII аср) каби Шарк фихристчилари уни ўз асарларида эслатадилар.

Ал-Фаргонийнинг асосий астрономик асари «Самовий ҳаракатлар ва умумий илми нужум китоби» («Китоб ал-ҳаракат ас-самовийа ва

жавомиъ илм ан-нужум») XII асрда Оврўпода лотин тилига икки марта ва XIII асрда бошқа Оврўпо тилларига ҳам таржима килинганидан сўнг, унинг лотинлаштирилган номи «Алфраганус» шаклида гарбда бир неча аср давомида кенг таркалади. Унинг бу китоби шу асрлар давомида Оврўпо университетларида астрономиядан асосий дарслик вазифасини ўтади. Ал-Фаргоний асарининг лотинча таржимаси биринчи марта 1493 йилда нашр этилган бўлиб, у энг қадимги нашр килинган китоблардан ҳисобланади. 1669 йили машхур Голланд математиги ва арабшуноси Якоб Голиус ал-Фаргоний асарининг арабча матнини янги лотинча таржимаси билан нашр этганидан сўнг, ал-Фаргоний ва унинг асарининг Оврўподаги шухрати янада ортди. Оврўпо Уйғониш даврининг буюк намоёндаларидан бири бўлган машхур олим Региомонтан XV асрда Австрия ва Италия университетларида астрономиядан маърузаларни ал-Фаргоний китобларидан ўқиган. Ал-Фаргоний номини Данте (XV аср) ва Шиллер (XVIII аср) ҳам эслаган.

Оврўпо олимларидан Даламбр, Брокельман, Х. Зутер, И. Ю. Крач-ковский, А. П.

Юшкевич ва Б. А. Розенфельдлар ал-Фаргонийнинг ижодини юкори баҳолаганлар.

Хозирги кунда ал-Фаргонийнинг саккиз асари маълум бўлиб, уларнинг ҳаммаси астрономияга алоқадор ва бирортаси хозирги замон тилларига таржима килинмаган.

Улар қуйидагилардир: юкорида тилга олинган асар, одатда уни «Астрономия асослари ҳақида китоб» номи билан ҳам аташади — кўлёмалари дунё кутубхоналарининг деярли барчасида бор. «Астурлоб ясаш ҳақида китоб» — кўлёмалари Берлин, Лондон, Машҳад, Париж ва Техрон кутубхоналарида, «Астурлоб билан амал килиш ҳақида китоб» — биргана кўлёмаси Рампурда (Шиндистон), «Ал-Фаргоний жадваллари» — кўлёмаси Патнада (Шиндистон), «Ойнинг Ер остида ва устида бўлиш вақтларини аниқлаш ҳақида рисола» — кўлёмалари Гота ва Кохира-да, «қуёш соатини ясаш ҳақида китоб» — кўлёмалари Халаб ва Кохирада сақланади. «Ал-Хоразмий «Зиж»ининг назарий қарашларини асослаш» асари Беруний томонидан эслатилади, лекин кўлёмаси топилмаган.

Ал-Фаргонийнинг бу рўйхат бошидаги икки асаридан бошқала-ри ҳали ҳеч ким

томонидан ўрганилмаган. Шубҳасиз, улар ўрганилиб таҳлил килиниши билан ал-Фаргоний ижодининг янги қирралари очилади ва олимнинг ўрта асрларда, ундан кейин Шарк ва гарбда бу қадар машхур бўлиши сабаблари ҳам аён бўлади.

Айтганимиздек, мазкур асарларнинг биринчиси 1145 йилдан бошлаб лотин тилига бир неча марта таржима килинган. Бу таржималарнинг барчасида ал-Фаргоний исми лотинчада «Алфраганус» шаклида ёзилиб, шу шаклда фанга абадий кириб қолди.

Ал-Фаргонийнинг бу асари астрономиядан энг содда дарслик бўлиб, унда мураккаб геометрик шакллар ва математик формулалар, ҳисоблашлар келтирилмаган. Бу эса астрономиядан бошлангич маълумотларни ўзлаштиришни анча осонлаштирган. Балки буюк Региомонтан асарнинг шу хусусиятини англаб, ўзининг университетлардаги маърузала-ри учун қўлланма сифатида ал-Фаргонийнинг ана шу асарини танлагандир.

Шундай қилиб, буюк аждодимизнинг бу асари Оврўпо Уйғониш давридаги ва ундан анча

кейинги даврдаги маданият ривожига сезиларли роль ўйнади. Асарнинг иклимлар назариясига кўра баён килинган географик бўлими диккатга сазовордир. Мамлакат ва шаҳарларнинг номларига караганда, ал-Фаргоний ал-Хоразмийнинг географик асари билан таниш бўлган ёки у ҳам ал-Хоразмий фойдаланган манбадан фойдаланган, чунки иккала муаллифда ҳам бу номлар бир хил.

Географик бўлим (9- боб) бундай аталган: «Ердаги маълум мамлакатлар ва шаҳарларнинг номлари ва ҳар бир иклимдаги нарсалар ҳақда». Бундан сўнг, етти иклимнинг ҳаммаси улардаги мамлакатлар вилоятлари ва шаҳарлари билан бирга тавсифланади. Шуни ҳам айтиш керакки, ўрта асрларда араб тилида ёзилган географик асарларнинг энг биринчиси ал-Хоразмийнинг «Китоб сурат-ул-арз» асари эди. Унда ал-Хоразмий етти иклимдаги денгизлар, мамлакатлар, тоғлар, дарёлар, қўллар ва шаҳарларнинг тавсифини келтирган эди. Бунда у тавсифни рубъи маъмурнинг энг гарбий чеккасидан, яъни Африканинг Атлантика океани киргогига, яъни Тинч океанидаги Япония оролларида давом эттиради. Тавсиф кенглама йўналишида экваториал ерлардан то шимолий кутбий ерларга давом этади.

Иклимларнинг ал-Фаргоний келтирган тавсифлаш усули ал-Хоразмийникидан фарк килади. Ал-Хоразмий ўзининг тавсифлаш усулида Птолемей анъанасига асосланган бўлса, ал-Фаргоний хиндларнинг анъанасига асосланиб, рубъи маъмурнинг тавсифини энг шарқий чеккасидан бошлайди. Унинг иклимлар тавсифида 3, 4, 5, 6 ва 7- иклимларнинг тавсифи диккатга сазовордир. Чунки буларда Марказий Осиёнинг ва унга туташ ерларнинг шаҳар ва вилоятлари тавсифланади. Шунинг учун куйида ўша тавсифларни ўз ичига олган парчани келтирамиз.

«Учинчи иклим Шарқдан бошланиб, Хитой мамлакатининг шимолидан, сўнг Шинд мамлакатидан ва сўнгра Кобул ва Кермон вилоятларидан ўтади.

Тўртинчи иклим Шарқдан бошланади ва Тибетдан, сўнгра Хуросондан ўтадики, бунда Хўжанд, Усрушона, Фаргона, Самарканд, Балх, Бухоро, Хирот, Амуя, Марварруд, Марв, Сарахс, Туе, Нишопур шаҳарлари бор. Ундан сўнг Журжон, кумис, Табаристон, Демованд, Казвин, Даилам, Рай, Исфакхондан ўтади.

Бешинчи иклим Шарқда Яжуж мамлакатидан бошланади, сўнг Хуросоннинг шимолидан ўтади, унда Тороз шаҳри — савдогарлар шаҳри бор, Навокат (Навкат), Хоразм, Исфижоб (Сайрам), Турар-банд (Ўтрор—ҳозирги Арис) ва Озарбайжон, Армения (Арманистон) вилояти, Бардаъа (Барда), Нашава (Нахчивон) шаҳарлари бор.

Олтинчи иклим Шарқдан бошланади ва Яжуж мамлакатидан ўтади, сўнг Хазар мамлакатидан (Шимолий Кавказ ва куйи Волга бўйи), Журжон (Каспий) денгизининг ўртасидан кесиб ўтади ва Рум (Византия) мамлакатига боради.

Еттинчи иклим Шарқда Яжуж мамлакатининг шимолидан бошланади, сўнг туркий мамлакатлардан (Марказий Осиё), сўнг Журжон денгизининг шимолидан, сўнг Рум денгизини (қора денгиз) кесиб, саклаблар (славянлар) мамлакатидан ўтади ва гарб денгизига (Атлантика) тугайди».

Келтирилган парчадан кўринадики, ал-Фаргоний катта кенгликдаги ўлкаларни тавсифлаган бўлса ҳам, ўзининг асл ватани Мовароуннахрни муфассалроқ тавсифлаган. Ундан ташқари шуни ҳам таъкидлаш керакки, ал-Фаргонийнинг рубъи маъмур ҳақидаги тасавури анча аниқ бўлиб, ҳар хил афсонавийликдан холидир. Чунончи, у Яжуж мамлакати деб Шарқдаги афсонавий ерни эмас, балки ҳозирги Мўғулистоннинг шарқи ва Хитойнинг шимоли-шарқига мос келадиган аниқ географик ҳудудни айтган.

Фаргонийнинг номи Хоразмий каби бутун Шарқ ва гарбда машҳурдир. Ўрта асрда

табiiй-илмiiй билимларнинг ривожига улкан хисса қўшган олим сифатида манбаларда, сўнгги гарб ва Шарк муаллифлари асарларида, ўз юрти Ўзбекистонда, айникса, зўр гурур ва ифтихор билан тилга олинади, ўрганилади, ҳозиргикунда қўчалар, ўқув юртларига унинг номи берилган. 1998 йилда Ўзбекистан Республикаси Президентининг фармони билан алломанинг 1200 йиллик таваллуд санаси катта тантаналар билан нишонланди.

Маънавият юлдузлари. М. Хайруллаев